

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 24 (15975) ♦ 1998 чылдың март 5, среда ♦ Аг салган шагы 21.30. ± Садар өртээ 1 рубль 50 көпөсө.

РЕСПУБЛИКАГА АКША ХЕРЕК

Күрдуманың депутаты чугаалап тур

Шаанда болза бо темага чугаа-даа үнмес турган чыгыны боор. Республиканын кылдыр бадыйлап каан бюджет акшазы Россиянын бюджетинин бир кези болур, дугуржун, доктаадып каан хуусааларда бадыйлап каан акшаны Тываже шилчидип-ле турар. Бөдүүн-даа ышкаш але? Чок, ол, чымчады чугаалаарга, арай-ла ындыг эвес.

Бюджетти Чазак бодунун Саң яамынын ийүрүнде кууседар. Саң-хоо дегимче-эниң фондузуда айтыккан түнүк (трансферт) кууседар Россия бюджетинин орунгалыг көзүндү кууседарына хамаарып, трансферт талазы-биле нормативтик ык кылдыр, чиге тодаралып каан: бюджетке чогуруп түр кирбөөн болза, шилчидишкн чок болур. Эрткен чылын Тыва планнап нормативтик түг-ле 64 хуузу аян. Ол хирин беши албан регионнар хей болдур эвес.

Ол 64 хуузу беши чедип алдырына «хой идити элетивне», Ынчанмас болза, регионнарны шити салырга деп 89 дугаар оңуурда «акша болдурга шилчидиштер бис» дөң аазаашкы дыйнап орап апаар. Ындыг болганда, силер, чачыс чер-чуртуглар, «бюджеттиглер», мээ акым аазадын алган, манап орбашкыны, чачыга туткан терминлектериники экин амартаптай келгенни ол-бо деп сөгелес-ле боор силер.

Херекти чогулдун алдыра, Саң яамында үш чылды (а чогуу маннап ортер чода баскыны сап-түч чок болбайн) ынап-ла ынапшып артер апаар. Бирээле, орунда-лар киреини чогуру өйүндө билип алыш. Шунту регионнар ону билип алдысаары билдинтер, ынапчан мурнаа-

да баргаш, калдык-ла-бир хап болбаанын, акша Чеченче азы Владивостокке чоруй барбаанын, ылап-ла, Тываже үнүкенин буюзуп көрүп аар сен. Эске бугу черлер база-ла ындыг ажылды кылпн турарын каян-даа утпас укжур-луг сен.

Саң яамынын удуртчулары Тыва ырак, Тыва бергендер турар... дөң анызыг сеткил-биле оң төлөвини көрүп турар деп чугаалап шыда-вас бис. Ынчалзажок ол төлө Күрдуманың бюджет комитетинде ажылдап турары харын укжурлуг, деңизилг болдур эвеске. Яамынын «баштык» кижилери мээ чүткүлүмү шыкынап, анычыммай хулээп көрүп турар. Яамы биле бистин бюджет комитети деңизилг ажылдап турар, мээ Тыва талазы-биле айтырыларын ук ажылдык бир талазы-дыр.

Шың харын, кайн-бир хоолду төлөвеледи ханы өрөшүн көрүп амылдар албадай боор. Чижээ, бюджет азы Ундуржук келетин. Соппал айтырылар, Хоочуннар дуга-га а хоойлу. Думага дуга-күп-биле ынап ажылдаар сен. Коскүлүңнер, төлөвээр-га көстүр эвэс эсе, а тодар-гай хоойлуга тодаргай түн-дө челип алар дээп, Олга Хоочуннар дугайында хоой-луду чө. Ол чүгө 30 хире хуу күсетинини турар. Оода сээр регионнага хамаарыш ол болдур-ла шаа-биле күсетинини түрүзү дөң шиттирини тывар дөң ажыл-дап сен. Ынчангап хулээп алышкан саң-хоо шиттирини күсетининде илгэр бээр мээ хуусажыг мурнууда чок хулээптеп деп билдир-дир мен.

Эске бир айтырыгы база бодум салдыр-дыр мен. Ийэ, өртөмдөн азы эмчи эртемчилгэ кижи... мен депутат болган дэпке мен. Тываның өнөг-акжыктарын Москвага чогуру хемчээле тургузуп, төлөвээр шыдаар турган мен бо? Калдык-ла болду. Саң сайдып тыванымда амы депутат өргө-байдалым дөңнөө арга чок күштүг-дүр — чалгыс чер-чуртугларынның өргө-акжыктары өске өскөн чөтөп-биле камгалат болду. Россиянын экономикаг бай-

далды чогумчүп, бюджетти камгалаттынган акшалары Москвадан анаа-ла шилчидип турар апаарга, депутатга коңус өске негелделер өзү-гар шилпн алыр апаар үе келер. Харалаан, ол бөгү эвес-тир ийиң.

Хүн бүрү ажылдымын бир чижээп, берге үлө-хөрэмчиг бир кезини маада чугаалаапың.

1998 чылдың бюджетти чо-гуур үезинде хулээп адын-маанында, эрткен чылдыг херек кырында кайн хирэ бергенниң 12-ле хуузу бо шиттирини хулээп алаан ур-жунда Тывага айла-ла 11 миллиард рубль үндүрүп бээр апаар. А бисте бюджет адырларынның ажылдакчыла-рынын айда шалын беши 37 миллиард рубль болдур эвес-те. Россиянын саң сайдыы М. М. Задорнов-биле чугаала-жып түр мен. Михаил Михай-лович-биле калды Думаның комитетинге ийи чыл калды ажылдаан болган, эки тала-жар бис, бистиг республика-вс дугайың ол мени дам-чынып база багай эвэс би-лир. Ам сайып апарган-даа болза, харылаавыс бисте дөң быжык. Ол ажыл хуушун күчүзү кезини (бо хүнерде) Думага эрттирер.

Ийег, 11 биле 37. Тывага ийи айын шалын херси. Задорнов-биле чугаавыс түн-дө биле ол 70 миллиардгы үндүрүп бээр деп шиттирини хулээп алаан. Думага болган Федерациян чөвүлөвөө бю-джетти хулээп албан шаанла, Президентини Чарлы үн-мөөн шаанла, бистиг бюджет-дивистиг куусалы-биле чээп (Төңүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжынын депутадыга кандидаттарга

ДЫННАДЫГ

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы 1998 чыл-дын март 7-де 10 шакта 1998 чылдың март 9-тан апрель 3-ке чедир сонгулда мурнуң суртаал ажылын чорудары-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадыга кандидаттар-нын, сонгулда каттыжышкынынын, сонгулда блоктарынын аразына солун арыннарына халас парлагга шөлүн база эфир-ге халас үени хуваар талазы-биле төлге тырттары организас-таар. Төлге тырттары Тыва Республиканың Чазак бажыкын Хуралдар залыга (бирги кайта) болур. Төлге тырттарының киржикчилеринин бүртүкээшкини 9.00 шакта эгелээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫ

БАЙЫРЛАГ КЕЖЭЭ

Делегити Херээженер хуңуге турсактаан байыр-лыг кезээ март 6-да Кызылдың хогажун-ши театрыга 17 шакта болур.

ЧАЗАК ХҮН БҮРҮДЕ

КИЧЭЭНГЕЙДЕ ЯНЗЫ-БҮРҮ АЙТЫРЫГЛАР

Тыва Республиканың Чазаның ээлчегил хуралы март 3-те болуп өрткен. Нинтин-биле хүн чурумуна чээрби бир айтырыгы чугаалажып турган, чамдык удурткуч-ларның дилег-салыны өзүгар аңаа немей үш айтырыгны көөрүн шиттирлээп, Хуралды башкарып эрттирин турган Ш. Д. Ооржак ук хуралга кожамыс Красноярск крайы «Красбесталь» заводунуң төлөвээрлик келетин ба-рындаалаан, Хову-Аксы кобальт компаниясынын салым-хуузулуг дугайында айтырыгны берип ээлчегде сайгарып көөрүн санадып.

Келген баарылар бо ховар дөң аадурулгени катап ажалдадынып, сонургал-дып, калы ажылдакчыга кыл-дып чорудуп күзелдиг дөң дугаар болук боор турар. Республикада бо талазы-биле харысалгалыг удурткучулар болган «Красбесталь» төлөвээрлик дөң ай дур-гузуда экономикагит санааш-кынынын кылпн чоруткан түнелдиге, ук айтырыг-биле Чазак деңизинге үнүп, дараазында динчалыкны кыл-ганнар.

Тус бодурдугенин техника-гит күчүзү, дөң-херексел-дерини амыг байдалы-биле тарышкан, аге дөңозинде комбинаттын мурунку чыл-дарда «жүүлөө» алганы хоралыг бөдүмелдерин ар-түчүлүгүндө оңуур ме-талдарын ытлап, арылгар ажылды бисти черенниң ай-тырып кылдыр көрүп турар. Тус черин агаарына, бой-дусуна дыка улуг хора ча-дирчылардан алып тоһна оңуур металл алыр дөңозин чүгө чүгө эгелдир. Бо талазы-биле — акылдаарга ийи чыл хире үе херек дээрзин экономикагит санаашкынар башкаан. Оон-биле черге-дептер сетелге, дөңозинде акжыктар чорутуун бол-ша, бир чылда 75 тонна ко-бальт бөгү күчүлүг комбинат-тын продукциянын чурттуг удуг ол беш бодурдугенин херектелип хандырап арга-лыг апаар. Амдыкындаа бе-жен ажыг кижини акжылга ху-дээп алыр көрдүңен.

Дыңнадыкта хамаарыштыр Чазак кижигинери санал-оналы берип, дөңозинде шөлүңе, Ш. Д. Ооржак ук ко-зын бөгү кыргына туруп кез-ринге Хову-Аксында бар со-циал объектилерин үзүлтөп чок аныгы, ылап бар чазак-тын орунгарын ажылдаа-зын оназалап айткан. Хову-Аксын таварып, Ооржак өр-дериниң, хой салыг айты-рыгында харысалгалыг ажылдакчылар сан-гунерини алап турган, долчу харыны берсе-да, Чазак кижигинери бо бүгү сайгарып, чуга-лаашкан, ук айтырыгның төңчү шиттирин хулээп алды акжылдакчыга чедип-киннери «Красбесталь» заводунуң төлөвээрлик күр-үзүн уеңиз негелдизинге дүшүрүп ала тургузуп, чон-га акжыкты хулээп матери-алдары-биле хандырап эгел-дизин түңсөл сөс алган Ш. Д. Ооржак демдегезин, эки дуржуланы шиттээптер акжылды организастарында бар чөтөстөгөн дайыг эдерип туруу-даа, ук айтырыг республика бюджетинче кин-рип турар орунгалыг үлүг-хуузу улуг. 1996 чылда ал-дынчылар 900 кг алдын күнүрүге дугаага алды. Эрткен чылда 800 кг алдын, айткан планшын 10 кг-га ажып күсеткен. Хой чарыгал үн-дүбейн, байлаан ал болуп турган — Сарыг-Септен 2,5 тонна алынны, Мерген хем-ден — 10—12 тонна дөң, өске-даа шыкжамырлыг чер-дөң бар-ла болза, оларын беримчеге улуг дыка эвээ-жөөвөндө, чач черлерин ажыл-дып, хөгжүдөр болза эки. 1998 чылда 745 кг-дан 815 кг чедип алдынын ап болурун илелеткип дынапкан.

Бо айтырыга хамаарыш-тыр Тывага алдын казып, калы акжылдар күзелин иле-реткен дайык фирмаларын шылдап-быразын, херек-кырында кайн хире, чүчүн-биле биске дуза калдытарын кыл билпн албай чыткан, көрөөл чарып, чөлөөртөр берип болас дээрин К. С. Куңжуөгте Чазак Баштын шынжыны-биле салгыныган.

1993—2000 чылдарда өөр-диге хөгжүдүлүшүниң про-грамманын бадыйлап дуга-йында айтырыга хамаарыш-тыр дөңозинде республи-каның өөрчөлгөне яамызын сайдып В. С. Донга кылган. Сондукчуларын Президент-

тинге берген чакылырын, оларын дөңозин, күзөл-лиң, шугумчулдерин өөрчү-лүп көрүшкөн, программа-нын акжылдап кылганы бо чугула документиң солун, онагай болдуруп турар. Ону барымдаалаан, Ш. Д. Оор-жак бо айтырыгны респу-блицаның солун, сеткүүдө-ринге калба-биле чырыдар хемчелерин алырын Пар-ламентте, ук айтырыг-биле Чазак деңизинге үнүп, дараазында динчалыкны кыл-ганнар.

«Тыва асбест» база «Тыва кобальт» бодурдугелери-биле бир дөңөп бөгүгү хүн-де хонуп чапал турарларын бирээп — Кызылдың бажыг-тудуу комбинаты. Бар арга-курдаларын чедимчилгэ акжылдап турган, өске реги-оннарны дүңүлүгүзүн өөрчү-лүп көргөш, бистин апаар бойдуулууска таарып чык-күрүктөөр орай-сава тулуп алыр материалдар-биле чур-туг чөпү комбинат ханды-рып шыдаар бо? Айтырыг чүгө ийиң. Бо талазы-биле Б. Д. Байыр-оолдун динча-дыннан алгыра, тус боду-рулде дөң чыл акжылдаар. Ону катап акжылды бадыла-чы киреринге хой түңүгү ак-жыл, бир чылда 75 тонна ко-бальт бөгү күчүлүг комбинат-тын продукциянын чурттуг удуг ол беш бодурдугенин херектелип хандырап арга-лыг апаар. Амдыкындаа бе-жен ажыг кижини акжылга ху-дээп алыр көрдүңен.

Галина МАСЫП-ОЛ.
Чечек ДОНГАК.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ЧҮГӨ ХЕРЕК ОГУРГАЗЫЛ?
Эрткен чылдың чазынган бөөдө солунга арнындаан отто-өөдө Олег Зыков деп кижини ады дүштөй келди. Харыгалар туткан, браконьер-лээп, бозоун чидиңген дөң-дөң «чылдын кижиз» деп ат-ка кирер деп барган тудул. Ам «Шың» солунда бажыг инспекциянын даргазынын

чүлүүн помчуй бөзүмге, Олег Зыков дээрзи Токува 12 бел, 1 шортанын тудул аттан турган туттугунан болду. Күрүңгө, бойдуска чедиптен когаралы төшп то-гузуп беши төлөвээр дөң-дөң улу. Бо чүү дөң мындыг ту-разы улуг, тоор чүвези чок төчтөгөлчүн тытпн келди? Актырыг дөңоузунуң дөңоузун даргазы И. Бадра ону акжыл-дып үндүргөни чере чөп турган-дыр. Ындыг эре-жөөгү тоор көбөсө кижилер, иң сүл огааныны чүгө катап акжылга тургусканыл? Черде бо кижиге хамаарыштыр херек оттурар үе келбөөн чүвө бо?

Валентина ОНДАР.
БАШКЫВЫСТЫ ДӨЗӨП
Бистиг Тээли суурга ко-

жуун, республика-даа черге-лиң спортчу маргылдаалар доктаамал эртпн турары ооруңуң. Аңаа төрөөр Башкы-висты Омск Кыргызович Шоолайын кирип турар улуу улуг. Ол Самагалдай оутмак школарында өөрчи-лип турган-ла, спорт школа-зынга кичээлдөп, бокс, кик-боксинг секцияларының ба-рып эгелдизин. Ынчан-ла болу-рун дөңозинге кожуун чер-гелдиг маргылдааларга чөм-пионнар турган. Өг-бүлөзи-ниң айы-биле ол Бай-Тайгага чедип келген. Башкывист-тын ачылында багай эвэс түн-дөүлдерин чедип ап чор бис. Ырак-узак орунка бист-ти элдерин чораш, төрөөн адапарыны ышкаш, сагыш човал чогуруп башкывисты бо-лой. Ол топтуг-тооманыг, мою-булуштуг, чазык-чаагай килеи. Арага шийес, таапкы тыртпас. Бай-Тайганың улуг, анык чону ону хүндүлээр.

«ХАРТЫГАНЫҢ СӨӨЛГҮ ТЕВИИ...»

(Улаңчымы, Эгези № 21 «Шында»).
Кырган бөрү шагаргай, доңайын чылды алган. Ховууна хат азы-бүрү чыгарып эскен турган. Бедик дөңдө харыгалар долгаанын ужуу-ла турганар. «Мен олу каармын, бо куйтар мээ эдимиң соктап чыгардыр боор» деп, ол чингенин бодоп чыг-кан. Эх, оода чачыс эскүс аңай болза. Ыракта айттар дуою доңдуршкан. Бөрү тура халаш, ырак эвөсте хооргалче чыгып кире берген. Даан улам чоңкудулаан, айттар дериниң чыды думчука уюк. Эшкелден, эгиниң иң калары эрлер үзүн челиш биле караңдып өргө бергенер.

«Телекче илэм! Мени мында деп отап битбестөө, көрбөстөр. А мен бо дөң оларынч деп анык дө-мей-ле алыр мен...» деп чаразын сымарынып, бөрү болган.

ПАСТИА АРХИВИНДЕН:
1938 чылдың сентябрь 23. «Тувинская правда» солун. Характеристика О. И. Гаврилова — солунуң ораалчы редактору.
О. И. Гаврилов, Чамдык-та онедин партиийки болган күш-ажыл чуруму үрөп, ол ышкаш журилизист этканын хажыдып турган. Ол даамдык бодунуң амы-хуула ажык-кон-вазын болаа турган.
1961 чылдың февраль 6-та СЭКП Кызыл хоорому О. И. Гавриловчы бодунун өөрчөлдө-шү шөлөзин ажык-кочка үндүрүп аарыга ажылдаан дөң-дөң доңдула берген. 1966 чылдың январь 8-те партиия хоорому О. И. Гавриловту бодунун ажыл-хүлээлгезин ажык-кочка үндүрүп алгы-рыга ажыгыны дөң, парти-ядан үндүргөн. 1971 чыл-да ону база катап партияга хулээп алган. А 1981 чылда СЭКП Кызыл хоорому О. Гаврилова шыгыны доң-гуданы берген. А 1988 чыл-

уулдөңдөргө дөң «Тувин-ская правда» солунуң ора-алчы редакторундан дүжүргөн.
А манаа О. И. Гаврилов-туң чамдык үлгүдөңдөргөн доңдору ай бижиттээли. Ук үлгүдөңдөргөн «Тувинская правда» солунуң партия эге организастары даамдык сай-гарып, илесп, түнелди үндү-рүп турган. Ынчан партия — ИХМ, прокуратура организ-арын солун турганы факт-дыр.
Ам болза, О. Гаврилов шаг-ла-ла шиттирин алган тур-ган чалаас. Оң үлгүдөңдө-ргөн үрүст кижиге буюру-ле көргөш, доран-на ындыг түнелди үндүрүп болур ийиң. А ынап? 1971 чылда О. И. Гаврилову база катап партияга кирип алган. Партия ону калдык-лаа кем-херектен камгалар аар деп ол ынап билпн кааны ол. Ынчанган 1981 чылда Тувин АССР-ин улусчу контроль комитети О. И. Гавриловтуң Тес-Хемге оондара деп аны шилчип саныар талазы биле көр-үш чарган турган. Керээ өзү-гаар О. Гаврилова ажылы дөң 675 рубль алып тур-ган. Оң шитинден 200 рубль Гавриловтун шалыны болур. Арткаан акша азы-бүрү чар-гыдаларга үнөр.

Хыналада үезинде илерээни — О. И. Гаврилов сентябрь 15-тен октябрь 14 арзында шөлөвөлөп турган. Ынчал көрөөл, чачык ай дүргүзү-нү О. Гаврилов 2 шалынны өң чөттиңинен бооп турар. Ол чөтө Гаврилов бөлү кайн-нап-ла болбаан, бедоңияга орган-даа болза, Тес-Хемниң

райкускомунуң бодымчак бергени командировка шынамылаан бухгалтерияга дужаган. Ына ажылкын кижиге, фотографка, машинисткага дөң, өске-даа улус-ка төлөзүн дөң чарыгалды ордерин немей кирген. Ук кижилер фотограф В. Н. Са-виных-даа, ажылчың П. П. Кольцов-даа калдык-лаа акжыл кылбаан, акша албаан, а машинистканың орунуга Гавриловту калайы А. С. Кузнецова (өлөңер мурнуңда апы) акшаны алган. Ол ышкаш шитилди-санаашкын ажылы О. И. Гавриловтуң 1970 чылда Вил-Хомте кылган ажылына долчо дөңөй болган. Хынап көргө, Га-врилова өргө-ле ажылкын эле парлаан, чүгө «Вил-Хем» дөң сөстү «Тес-Хем» кылган, Анныр-тывыш өргөлөңиче дужаган болган.

Бо болза меге арга-биле ажык-кочка суруп, оор херек кылганы бооп турар-дыр. Истелге үезинде илерээни-биле 1978 чылда О. Гаврилов ша-ла-ла ынап арга-биле Ан-ныр-тывыш өргөлөңиче 555 рубль түнүг акшаны ал-ганы бажыкатынын турар. Ынчан меге өрдөрлө-биле А. В. Касперович, О. О. Га-вриловтуң (күзүзү биле өр-сөткүлүг) арыг болур укжур-луг. Вир эвэс коммунист ыл-дыг эвэс болза, ону утуп болбас. Гавриловта алыс-кы-чек чөтө бар. Сөзгө эвээп-кы-кылдыкчыларыны кыл-ла берген. Ынчалда-ла солун- (Улаңчымы 2-ги арында).

лай, ынтартып турганнар.
С. С. Талхисевич: Доку-ментилер эле кылпн, мерге-линин дөңгө-ле, шиттирин ужурулуп кем-херек-тир...
В. Л. Маслов: Сервизин-ге каттыжар мен. Партиядан үндүрер. Мен Гавриловту хей чыл билр мен. Оң нам-дары утундурбас. Оң хала-вас акша оорлап чигени — кем-херек-тир. Аңаа хоойлу дөңгө-ле, хоозун чөвө ык-жылкы. Ол ийи улаа ындыг херек кылган-дыр. Ол бол-дур, сагышты-биле кылпн турган.
С. В. Козлова: Мен Гаври-ловту мурунку үлгүдөңдөргөн хей билр мен. Олег чон мурунга чараш кылдыр көстүп билр кижиге. Партия хуралдарына принципал-дыг коммунист бооп турлу, а амдырда өске кижиге дөң бо. Калдык коммунист дөңдөп аан мону...
В. А. Бузукасев: Манаа улуг бурууну Анныр-тывыш өргөлөңиче хулээниң, а Гаврилова чүгө болуң доңдугда бээр, ол-ла. Ынчал-а-ла, оон ийи арынныг, меңе чорү дөң карточка-мыңе кирип бижир болза эки.
В. Е. Межова: Бузукасев өрткен чөвезин сагынадып диди. Чөк, кижиге черле эс-сеткилдиң арыг болур укжур-луг. Вир эвэс коммунист ыл-дыг эвэс болза, ону утуп болбас. Гавриловта алыс-кы-чек чөтө бар. Сөзгө эвээп-кы-кылдыкчыларыны кыл-ла берген. Ынчалда-ла солун- (Улаңчымы 2-ги арында).

(Тончүзү, Эгези 1-ги арында) Тываның Чазак-биле бир баг бис, чагыс эп-сеткилдик бис. Ширин-оол Дижайкович Ооржак-даа, Алексей Александрович Мельников-даа ол-ла айтырларын шийтирип турарлар, олар тургустуну көр сорулга бүрүзүңүз нарныны, ошу шийтирээрчи бергесин, чедип аадыгын түшүндүрүп туралар. Олар мого четириниң алдеринг чугаалаар, ону бүгү Тыва тургузуларыны кылдыр хулаап аар-дар мен.

Хоойлу чогаалдагызың киржилем дугайында айтыр-рым база мааным тодаралы чугаалап кааксаң ийик мен. Бо ажилымга дүштүр ийи чыл дүргүзүң Тыва чазак-тыңда, сонугчуларыңыңда, санал-болдын үнелеп көөрүм кижилеринг-даа талаан ичинде чеме диваназанымы багтай сөгөл кааин. Чүс-чүс сонугчуңуң чагызың — Татьяна Алды-Хереловна Оалдарың — мында дээр чөт ирги бе деп болуп чоруур-дур мен: акылдан турарың иш-камың ичар-ла ажилда. Вурган авыралында кадык чаагай-ла болуп көр.

Республикага херек хоойлу төлөвилерин урчулчу контрольда тулуп турар мен. Тывага, тускый өртеннигдер-

КЕМНИГ ХЕРЕКЧЕ КИРИП БАР ЧЫДЫРЛАР

Сөөлгү үедө Тывада үнүп турар чамдык массалыг информация чөпектеринде Тыва Президентинге улаур чамдык чүге-даа үндөзлеттин-миз меге чүүлдерни чоң ортузунга непередир сорулгалы арбыдарып парлап турар апарган.

Бо ыңдык февраль 26-да үнөп «Шан» солуга бо чүүлге хамаарыштыр Тываның улаустун эмчиң Л. Козлованың, дайның куш-ажылдык, Чөпектик Күштеринг болган эрге-хоойлу органарының хоорай Сөвдинг даргазы А. Зайцеваның, Тываның куруне Ф. Дарманианың артизи Л. Оюнуң, санпидхайгаар төлүнүч эмчиң Х. Маадының, № 6 школың директору Ш. Кууларның, Тыва Республиканың культуразыны алдарың акылдакчысы Н. Тугтың-Карамың болган өскөлеринг-даа «Аксым бар дээди, байбак болбас» деп чүчүңүп номчукулар билер боор.

«Тува-ТВ информ» болган «Центр Азии» солунар эртен чылын Тывага президент сонугдаларының мурнуңда-ла база хоп-меге долган шаштыртыгың чүүлдерин ула-дараа парлап келгенин номчуку билер боор. Кыздыл хоорай иштинге кан-ла кичи номчуп турар бо солунар шуугазынарың мурнуң Москвага чедип кородуң, ой националдыг Тыва Республиканың чуртакчы чоңуң ортузунга сөөк-азам илдарың чоруктары бедин өскөдүрүн оралдажын турарын билер бис. Бо чорук бистинг чурта- турарымыс нарым-берге үеде чоң ортузунга таарым- чак чок чорукту улам өскөдү- рүрүрүрүр. Бо солунара чүүлдер кайсын көзүп тура- рың? Оларны кым кодуруң турарың? Мында каш-ла кичи- жинчиг өжөгөр чорудуп ту- рар ажилы дээрин билдин- гүр чүе. Парлага дугайыңда россияның хоойлулары кичиңи көптар болуузуңа, ону непередиринг турар кир- жюрүр хоойлу мурунуга кор- харылаар апар. Массалыг информация дугайында

өөредип, бүдүрүлгелери уауртуп, тодарай ажилдар- ны кылды берип турар бол- гай. Ындыг кичилерни уаур- тур-баштаар ажилга демо- краттыг үндөзликтерге даин- гаш сонугуң аң турар бис. Кашың дээрин боуду бичиң- даа көргүсөңиң «Мен чүүлге силеринг баштиңчир, чоң болса Президенттиңер болур, чоң болза Тывадан чүгө Күруне Думаның депутат- та болур, чоң болза Кызыл хоорай, азы кай-бир ко- жуун чагырганың дарга- зы болур мен» деп хөрөзөн шаштыңың келди. Амгы үе- де Тываның чуртакчылары азы үндөзін чуртакчылары 16-ты чус чылда америк ин- дөйлер өвес-ле болгай. Көс- түүп келген европейниң кичи оларны биле шаапкан, уаургу хона бөр аан. Азы бүрүң- биле чыгара шаап алган, болтарыңды хууда бүдүрүл- гөргөңө чыла кыла шаап алыр аан. Бистөр хой напно- налдыг Россияның иштине бол- догунан республика бо- лгай бис. Ону Россияның федералдыг хоойлулары база камгап турар. Бис тускый Конституцияг, Сүл- де демоктиг, Иерээл үрлүг, Туктуг куруне болгай бис. А дээрги Кашин дээрге олу- эмиң эрттир чик көрүң, мен- де башка Тывада өртем- биллигди, талантың лидер чок деп санаар хире дээрги болуч. Ындыг дээриниң кан- дыг дээрги дээр боор.

Устүнде дээрги каш чыл улаштыр бүгү сонугдалар- га киржин келди, аааа чурта- кчы чоң үнүп берип кел- ди, демократтыг үндөзликтер- ге баддылаштын түшүндөзүң өртпөс кичини кым кан- чаар депшир болур. Ол чам- тал таварылаа каандыг даа арта-мегени ажилдакчы. Ы- чала-даа чедип чадап кал- дыр. Ам апрель 5-те болур Кызыл хоорай чагырганың даарааның сонугдаларың- га та канчаар дээрги ала- рыңда даяк бөрө болуп ту- рары барымаалааш, шко- лага автобус дилээрге. Ча- зак бөзүн аааан, ону даа иш- кан башкыларның чурта- кчы багыннарың чедишес, немей чуртала багын ту- дарыңа дөтмөкчө көргүзүңүң чугулага көргөн. Куш-ажылдыг хоочуну Хертек Хертекович Сендаж Кара-Хөлдүң бай-байлаан ажилтыг ажилгаарыңа ха- маарышкан чугула айтыр- нын хуралга көдүргөн. Мур- нунда бо дугайында чугаа- чоруп тура-даа, херек кы- рылаа кылган ажил чок. Баякк, мыл болбаарлардыг булдурулгелерин тулуп, ажил- гал кизирин ол саяла- алың. Оларны кылды алпы- рылар бо чөдө бар. биз- нес-паларыңа тургускан, ону кыларыңа Чазактын талааныңдан деткирини, чө-

МЭЭН ДЫЛЫМ — МЭЭН ТЫНЫМ ДЕТКИДИМ

1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республикаың Дээди Сөвдинг дөртүк сессиялыга «Тыва Респуб- ликаның куруне дылым тыва кылдыр доктардыр дээр шийтир хулаап аадыганың дынаам, четти- лей манан чоран кузеп болганга, оң эмп ты- ылгыңга тыва чон өршүкүзүң илерткесин. Оон бөр дөрт чартык чыл ашкан. Бо үнүң иштинде өскөргөңер, онзагай чүүлдер болган бе?

Ук айтырга харыны тыва дылым өртем ажил- дакчыларыңдан дыңаары күзөгчүң-дир.

Тыва дылымды арыг, чөд- аңир болуруңа сагып човаан- каның илерткесин тус-тус кижилеринг сүме-саналдарың чоңуң суртаал чектенерин- ден номчу, дыңаап турар- дыр бис. Амдыралдыг сайыралы- биле катый анык-өскөңнүң дыл-домаандыг ааа сөстөр, чаа билеглер тышты, ону тыңа дылдыг сөс кураавырың ки- ширер, дыл-домакка чызып чугаалаары улаур ажил бол- байн каңчаар. Ыччалаа-даа радио, теледәмчидыгаларга, содаң, сөткүлдөрдө-даа дыл- га «боң сөстөрүн» тыштыг кээрин үр чылдарда тыва дыл башкылар чоран кичи болган аскеринг, сагыш-сет- ылың аары олар бар бодалда- рымың илереттим.

Бис өөренип, ажилдап чө- рүүр чылдарыңга, тыңа дылчы кичөөңөй салмышың- ның-даа чок, ону сөс классик чедир өзөңи шапка өредөңү- турган болгай, ол хиреле тыва дылымды шыраак-ла балы- кылары турган болур ийиң. Мээң башкыларым башкы- ларым Игорь Чагович Эри- оол, Алексей Мокур-оолович Белек-Байыр, Хоомшуу Са- йноготович Алдан-оол. Бз башкыларың негеделгеп, пингичиң, тыва дылды би- лери оларның өөреничиле- ринче дамаан. Олар болза тыва дылдыг сайыралдыг баалаатымга исти аргырым каан, салым-чааныңлар Шулуу Сатты, Александр Кувааны, Антон Каланың, Орту Кууларын болган өскө- лөрүң-даа сактыг чугаалааш- пышаан, оларның чурталга- дан өрте чоруп баргыныга хомудавас аргавыс чок.

Александр Адольфович Палымбах, еске сөөк кыял бедин бистинг дылымыңа үндөзүн урезиниң Тывага өзөң тарып, сайырагың чуртап чоран, маңаа сөөк салгың болдарга, ол кичи кылган ажилыңа ол хире бердинг болган ол-дур. Амгы үеде тыва дылдыг өртем ажилдакчылары көвү- дөз, ону куруне дылы кы- лышкан, школаларда тыва дылды башкыларыңың иш- тыгың сапым класс бүрүзүң- га көндүдүн каас, ыччаа- гап башкыларың дыл та- лазым-биле үрүлгө ортузунга кылдыр-даа солун ажилдарың кылдыр аргавы бар апарган- дыр.

Мен Каадыр-оол Алексеевич Бичедлейнин, Анатолий Сергеевич Серенниң теле- дәмчидыгаларга орус- таңаа, тываалан-даа арыг чугаалаары аскер-дир мен. Чамдык дамыялгалары дыңааарга, улаур дарга- ла кижилеринг чугала- зыңа «болган болза», «чүд дөрт», «мылчан каага», деп бөс сөстөрүң хөөрөм чок- ла 10-20-ны дыңаап кичи санатар-дың.

Дылды арыгаар дугайында чамдык билдиктерин, К. Кулажаның, Хертек Даржааны, Ю. Кюнаештиң, Алексей Дугержааның «Шың» солуга үнөң дыңадыгыларыңа катыштып, деткин олу мен. Хоочун би- жикчилерни бичиң турары көңүлүң-да шың-дыр. Чүгө Кызыл-Эник Кыргызстанның Кунгуртуга башкыдан чо- рааны өөреничилеринг «баш-

кы деп сөстү «өөренич» кылдыр өөренип алганың, каш чылдар өрткөдө бол- гажымын-биле учуражып келгеш, домак бүрүзүңде «өөренич» деп чугалаар кылдыр чачыга берип мен ийгайттай. Ону чогаалчы, ком- мунистг партияның сау-ау- румунуң мугулай айтылың- каның хайы болган кылдыр санап турар. Мен апаа чөпшөзүшпөс мен, Чүе болза-ла шаа чапым талаке чүей каарга кыла болур. Ол дугайында партияның доктал-бийтирлериң — даа дыңаавам мен, мен база-ла 40 ажык чыл тыва дылды башкылап келдим. Хертек Даржааның бичеэң чүүлүнө харыс кылдыр А. Дугержаа чедирин тайылбыры бергиз чорду. Алексей Артаевич хоочун журналисти, термичо- логия (нарын сестер) комис- сиязыңг кижигүңү, огу-ду- рдукчу кичи болган база- ла ажилтыг саналдарың киригөн. Чикээ, «кадр» деп сөстү сөстүң дамыдың өскөт- пөс деп дүрүмүсөң чагырт- каш. «Кадыр» кылдыр ө- көртүп болбос бис. Чүгө ол үдөргөңер алган сөске тыза кокумартың немээр, каады- рың, каадыр. «Специалист» деп сөстү «тускый өртенниг» деп сөстү «специалист» деп хөвөз ажиллап турар болу- гай бис. Борта тайылбырың хөйүң чугалаң болур.

Бистинг чамдык тыва аны- ларымыс төрөзүң дылым хулаадышес, орус-тыва сөстөрүң хулап чугалаар, чугаа- ың аныг саягас болур. Дың — чоңуң эне үлөкчөп келгеш, Ычангал К. Пүт- тигең «Шың» солунуң улау-хуң арнапайта «Мээң дылым — мээң тыным» деп бундук кыла деп салаптып деткидиң. Дыл өртенниңиң дил дугайында бижикчилер- ге тың харыны бөр бөр деп илеретим.

Сүгтер СОДНАМ. Тыва АССР-ниң алдарыг башкысы.

ЧАЗАК ОТЧЕДУН ЧУГААЛАЖЫП ТУР БЫРАК-УЗАКТА ЧОНГА БЕРГЕЛЕР

Тыва Республиканың Чаза- ның 1997 чылда кылдып чоруткан ажилыңың дуга- йында Отчедун Бай-Тайга хоочуну Кара-Хөл суму- унун ажилчы чоңунуң ху- ралыга республиканың Куш- ажык болган социал хөр- жүдө аймазының сайдыы Д.С. В. Яндак таныштыр- ган. Отчетка хамаарыштыр чөй саныг айтыргалары чылганнар салган. Оларга харыларын Д.С. В. Яндак, ИХИ-ның оралакчы сайдыы Ш. М. Шоюн, Саң аймазы- ның сайдыынын оралакчысы В. Х. Иргит бергөн.

Чазак Отчедун чугаала- рын кара-хөлдүлөр иленкилгир киришкенер. «Кара-Хөл» коллективтиг бүдүрүгениң директору Кара- оол Хертек сөс алган, республиканың көдөз ажил- дайың аде оралакчтар дугайында Чазак каш улаа чугаалажың, докталдарың хулаап алган. Ол хирезинде көдөз ажил-агында экижи-

ге болбан, нингениң малы- ны баш саңы куудулааның ол чугаалаң. Көдөз ажил- агың продуктуларың моң- нең саядар көң тургузар дээди кылдып албайн. Кара-Хөлдүң социал-экономикиң хө- жүдөңинде деткиме көрү- жүр дугайында Чазак докт- талдарың хулаап аң тур- ган, оларның күөөслөңи чей- дин алдымыңны директор шүгүмчүлөң, Амгы үеде Кара-Хөлдө радио чугаалавас- таа, почта айда бир удаа келир, вертолгеп ушпастан, автоорук конуг берге. Моң урукунда аарыг-аржык, ишти-сааттыг кижилеринг, чоңуң аргыжарыңа берге байдал тургустунган.

Мында ортукмаш школаың өөреничилеринг өөргөлүг- өрөөңүңизинде ажилың экижидир Кара-Хөлдүң келир үези, хөгүңүдөңи, моң сонгаарың салым-чолу хамаарыштын школа ди- ректору Дарис Хертек са- ылыңа айткан. Кожун товү болган өске-даа дөвис-

көөрлөр-биле башкыларың, өөреничилеринг аргыжа- рыңа ажил-херек кылды ал- дырыңа бырамаалааш, шко- лага автобус дилээрге. Ча- зак бөзүн аааан, ону даа иш- кан башкыларның чурта- кчы багыннарың чедишес, немей чуртала багын ту- дарыңа дөтмөкчө көргүзүңүң чугулага көргөн. Куш-ажылдыг хоочуну Хертек Хертекович Сендаж Кара-Хөлдүң бай-байлаан ажилтыг ажилгаарыңа ха- маарышкан чугула айтыр- нын хуралга көдүргөн. Мур- нунда бо дугайында чугаа- чоруп тура-даа, херек кы- рылаа кылган ажил чок. Баякк, мыл болбаарлардыг булдурулгелерин тулуп, ажил- гал кизирин ол саяла- алың. Оларны кылды алпы- рылар бо чөдө бар. биз- нес-паларыңа тургускан, ону кыларыңа Чазактын талааныңдан деткирини, чө-

көөрлөр-биле башкыларың, өөреничилеринг аргыжа- рыңа ажил-херек кылды ал- дырыңа бырамаалааш, шко- лага автобус дилээрге. Ча- зак бөзүн аааан, ону даа иш- кан башкыларның чурта- кчы багыннарың чедишес, немей чуртала багын ту- дарыңа дөтмөкчө көргүзүңүң чугулага көргөн.

Куш-ажылдыг хоочуну Хертек Хертекович Сендаж Кара-Хөлдүң бай-байлаан ажилтыг ажилгаарыңа ха- маарышкан чугула айтыр- нын хуралга көдүргөн. Мур- нунда бо дугайында чугаа- чоруп тура-даа, херек кы- рылаа кылган ажил чок. Баякк, мыл болбаарлардыг булдурулгелерин тулуп, ажил- гал кизирин ол саяла- алың. Оларны кылды алпы- рылар бо чөдө бар. биз- нес-паларыңа тургускан, ону кыларыңа Чазактын талааныңдан деткирини, чө-

Мээң персоналдыг хөрөм- ын чогааларыңа «Кызыл» анымыр-тывың ажил-агың иштинде ажилдакчылар ага- лашер. Чүгө дөртө В. Но- викова, А. Новиков, О. Зыков сугларың кеминг үлдүңдиң ук шычы ажилдакчылар сойгалап, илереткешер».

ИНЕК ЧЫЛЫНЫҢ ИЗИ СЕНТЯБРЬ

Россияның болгаш Тываның улустун ар- тизин, Тыва Респуб- ликаның Куруне шаңалының база дөлегей чергелиг «Оскар» шаңалы- дың лауреалы Мак- сим Монгушкович Мунзук 85 харлаан.

Москвааның 850 чыл оюнун байырлааыңа Тывадан Прези- дент Ш. Д. Ооржак, Улуг Хурал даргазы Г. Ч. Ширшин, Кызылдың № 15 школа- зының өөредилге эргелекчизи Н. Германова, «Бай-Тал» көдөз ажил-агыг каттыжышыкы н ы- ның даргазы М. Баа- выл, дайын үезинде Москваны камгала- жып турган Е. Дом- рачев база культу- ра сайдыы Ч. Ондар баштаан чогаадык- чы ажилдакчылар киришкен келген.

Тываның гумани- тарлыг шинчилелдер институту тыва дыл- дың шинчелекчизи, профессор А. А. Пальмбахтын төрүт- түнгениңден бээр 100 харлааныңга турас- кааткан эртем кон- ференцияны эрт- тирген.

Республикага Гер- манияда мал эмнери бүдүрүп турар «Бре- мер Фарма» деп фир- маның төлөөлери Х. Шилтереза-биле Э. Фолькмарга аа- лдап чораш, фирма- ның бүдүрүп турары эм-тааны мал про- дукциялары-биле ор- нажык солдурун дугурулгалыгын кыл- ган.

Президент Ш. Д. Ооржак КУР-нун Россияда элчин че- ринин чөвүлекчизи Гун Цзянь Вэй баш- таан кыдат делега- ционы хулаап алган, кайы-даа талага ажилтыг экономика- туг, културалуг кады ажилдакчыга дуга- йында чугаанын кыл- ган.

Бүгү Тываның са- рыг-шажын төлө- лекчилеринг шуул- ганыга Тываның Камбы - ламаныга Аганак Хертек сон- гуттурган.

Президент Ш. Д. Ооржак РФ-тинг Турк чоңарының конгрес- зинин президентизи Б. Я. Белюров баш- таан делегацины ху- лээп алган.

Тываның улустун чогаалчызы Юрий Кюңгөгеш 70 хар- лаан.

Мээң персоналдыг хөрөм- ын чогааларыңа «Кызыл» анымыр-тывың ажил-агың иштинде ажилдакчылар ага- лашер. Чүгө дөртө В. Но- викова, А. Новиков, О. Зыков сугларың кеминг үлдүңдиң ук шычы ажилдакчылар сойгалап, илереткешер».

«ХАРТЫГАНЫҢ СӨӨЛГҮ ТЕВИИ..»

(Улачызы, Эгези 1-ги арында) дан үндүрүтүривиске, ажил тывар бе?

В. П. Филиппов: Гаврилов кем-херек үлдүгиччилеринг одурууңа болганы хомуданыңыр. Оң ажилы өскөдөң болгай. А ол чүгө Башановту сөдөң баамыңа хай диваный? (Башанов К. А. — аныгың Анымыр-тывың өргөлегиниң начальниги..)

Манаа баш улаур хаалаш, тайылбырап кыайн. К. А. Башановту ажилыңдан үндү- рерине О. И. Гавриловтуң ук үлдүгениң баа өзөш аяс салгыңың кирген.

була, ичач чү болур деп? Ук кичи каш чыл шийте- келди алыр туржук ирги?

Кара булут Гавриловтуң кырыңдан ам база чыйла бергөн. Ачымыг партиязың, экириктер, чамчак, кеңен сетки- ланың журналист эштери ону ам база камгалап алган- ны ол..

Мичаала-даа шивегейни че- же-лаз шөолай иштинге су- гарга, иш бажы тек үнүп көр 1988 чыл! Апрель 4. СӨКП Тыва обкомунуң докт- талы, Протокол № 8, № 10. «О. И. Гавриловтуң албан- хулаагың бодоңуң амыл- хуула ажилкач-чиксөк чо- рунга ажиллап, журналист этиканы үрөңниң дугайың- да»

1988 чылдың август 2-де «Тувинская правда» солунуң арыңа «Кызыл» анымыр- тывыш ажил-агың чериниң коллективинден хомудал ма- териал бижиттингени. Ынча ажил-агында база Анымыр- тывыш эргелегениң бар чөг- териниң сойгалаашынан, ар- гыкчөңгөлүкчүлүкчү улап, бри- копап келгеш турар уауртук- чылары айткан. А ук мате- риал үнерилин мурунда хуи- О. И. Гаврилов статъялыг параттыгыларыңа бар шаң- биле уауралың, релакцияң чакыдың ажилды, ол мате-

буруудың, а СӨКП хоор- комуң — каянды-ла барым- даа чок черге ону бурууда- дып турар деп сойгалаар бо- ддан.

Редакцияны О. Гаврило- ва берген характеристиказы- да ону конуг сөске чедиң- дир, ээлдир дылдыг журна- лист деп айтса-даа, оң амы- хуула байыраңар, алыс- сак-чиксөк чоруну база кыл- ган частыргаларың эин-ча- лаарыңе саягы салбас ки- жи деп толартканың.

Ичачангаш О. Гавриловак партия обкомунуң бюрору шыңгыны доңугламы оңага- рың Г. Ч. Ширшин бадыт- кааны ол.

Партияның область комите- диниң контроль комитетиң даргазы Г. А. Заркевич ботунуң секретары Г. Ч. Ширшинге көрдө, элзон шыңгыны, шыңал-ла, партияны принципалдыг кичи болган. Ол О. И. Гавриловтуң Г. Ч. Ширшинге бичеэни хомудал бидириниңини сайгараш, Гавриловту партиядан үнү- рер деп Лорт шийтирлээң. Ук бидириниң «хөң-нүгү, угук, олулук чок кичиниң агарымың деп коммунистер шийтирлээң ол бол оң.

О. Гавриловтуң бидирин- ниңден каш одурудан ма- наа кириптеэли.

РЫНОК БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

ЧОННУҢ ХЕРЕГЛЕЛИН — ЧЕТЧИРИ-БИЛЕ

Республиканын херекчилер нийтиледеринин төлөөкчилеринин база кооперативтик бүдүрүлгелеринин удуртукчуларын хуралы болуп эрктен. Хуралга Чазак Баштынын бирги оралакчызы В. М. Оюп, Даштыкы экономиктик харылзаалар база садыг яамызынын бирги оралакчызы А. В. Брокерт, Чазактың садыг болгаш хереклел рингогунун эргелелин даргазы Ч. К. Монгуш киришкенер. Анаа Херекчилер нийтиледеринин эвилелинин чөвүлелинин даргазы Х. Д. Монгуш делгеренгей илеткелди кылган.

1997 чылда 1996 чылдынга көөрдө, бараан саарылгазын көмчөөли 2,2 хуу өскөн, көдөз ажил-ишчилерин ажил төлөвирин четче эвес ап келгенин барымдаалар көөр болза, ол багал эвес көргүзүр.

Херекчилер нийтиледеринин эвилелин баштаар чери системада экономиктик реформаларын чорутуушаан, саз-хөөү би-жыктырарын чөмчөглерин ап чорудул турар. Эртен чылын нийтиледеринин удуртукчулары Кемерово, Томск областтарын кооператорларын дуржулгазы-биле таны-жып, арга-дуржулга солчул чораннар. Чу-гунда айтырлыгына Херекчилер нийти-ледеринин эвилелинин чөвүлелине док-таамал сайгырып, квартал саньында туң-нелерин үндүрүп турар.

Сөөлгү чылдарда Бай-Тайганың, Арыг-Узунун, Сүт-Холдун кооператорлары, Улуг-Хеминиң хлеб-Бокшор кызыгарлаттыган харымсаларын нийтелиди багай эвес акыл-дан келгенер, Арыг-Узунун көдөз херек-лед нийтелиди (Ч. К. Айыр-Санаа) иштиги куралдарын чоп ачылган турган, хуучу-ларын, бүгү көдөз чурттакчыларын хой чыл-дарда доктаамал хандырып келген. Оң сан-хөө көргүзүлгө бо берге үеле доктаамал эки. Эртен чылын нийтелиди бараан харылгазы 3 млрд. 700 млн. рубль болган, азы оң мурундагызынга бодарга, 7,4 хуу өскөн.

Бип-Хем кожуунун херекчилер ний-тиледеринин акылдан оңалган демделгезе чо-гуур. 1997 чылдын нийти чартында ба-раан саарылгазын көмчөөли оң мурун-да чылдыгына делгезгө, 31,6 хуу өскөн.

Бай-Тайга кожуунун херекчилер ний-тиледеринин сөөлгү үш чылдарда орулгалык ажиллаан, бюджет, банкылар болган өске-дегэ организаацияларга өрөөн чок Шыгыс-корум-чурум, бараан саарылгазынга тол-гай контроль болган салаашыны боттан-дырганьын түшүндө, нийтелиди сөң-хөөү чылдан чылче экижиш, орулгалык болуп турар.

Тандынын, Монгун-Тайганың, Каа-Хем-иниң херекчилер нийтиледеринин мурунда агылган турган сарымдарын, хлеб-бжык-чар нерлин, бүдүрүлгелерин катан каткаш, чангыс балансыга киргенгенин түшүндө сан-хөө, материалдык курал-дарын чангыс холга мөөнөзгө, эр-елен башкаар аппаратты кызырарына, ону тударыны чаргыдаларын эвээжеринге дыка идигли болган. Оң ачызында сая-лаашына келген нийтиледер бут кырык-кырык харыл-ла оларын экономиканын бижыктырарын демдектерин көстүп кел-ген. Чогууну Улуг-Хеминиң, Варын-Хем-чинин, Тес-Хеминиң херекчилер нийти-ледеринде байлап сыр өскөн. Оларынч бүгү көргүзүлгө чылдан чылче баксырап, саар-ылган чаргыдалары өзүп турар.

Хой-инитиниң аш-чөм аймаан кылар бүдүрүлгелерин акжылы экижиш турар. Эртен чылын мурнуку чылга делгезгө, Чоон-Хеминиче хой-инитиниң аш-чөм бү-дүрүлгези болуңду беле аш-чөм бүдүрүл-гезин 42,6 хуу өстүргөн. Бай-Тайганың, Эвөрүнү, Эвөрүнүң аш-чөм бүдүрүлгелери боттарыны көргүзүлгө оранчок бедит-кенер. А Тес-Хеминиң, Бип-Хеминиң, То-жунуң, Чеди-Холдун аш-чөм бүдүрүлгелери продукциянын бүдүрүп көмчөөли дыка кудулдукта. Тес-Хеминиң, Тожуунуң, Кур-Чериниң чыгарыластаган, Во кожуундарда кооперативтик столоваларын аш-чөм ай-маа чангыс аяк ассортментин, амлан чок, чоңа калың-лаа ачы-дуза чедирелген организаастайып турар.

Барааньарын мөөнөч саздар эвөөгө док-таары чугула. Кадлар-биле хандырыткан-га да болза, бараан саарылгазы барык куугу. Оң харызында магазинерде чоңа херек-ти бараанар чыл, чоңуң хамык аш-чөм хөрөгүнү республиканың дашкаар чарыг-даттыны өгөдөн. Херекчилер нийтиледер-и бараан бүдүрүлгези-биле дөрт хар-ылзааларын туттайып, чингекер-биле аждааар ажурга таваржып, бараан өртөөн улгатырып турарлар.

Системада доктаамал орулга бөрү алып бар, ол дөргө кооперативтик бүдүрүл-гелер 1997 чылда кооперативтик бүдүрүл-гелер чоңуң хереклел барааньарын 23 млрд. рубльге өдүргөн. Ынчалза-да Варын-Хеминиң, Эвөр, Тес-Хеминиң, Чыра-Бажы-нын херекчилер нийтелиди бараан бүдүрүлгезин барык ийи катан кызмырганар. Олар-эртен чылын каржалык аждааан-нар.

Волеткел ажылдын нийти байдалы база кудулап, Эртен чылын оң көмчөөли 2,6 млрд. рубль болган. Оң барык 30 хууун олдук аймаа эелен турар. Оң аңгыда чоң-дан 225 тонна хой, өшкү дүгүн, 225 тонна этти, 2,8 муң бола малдын, хой, өшкүнү кежин кооператорлар саздып алган, 1997 чылда сонгаар сайгарып саарган. Чугле декабрь айда эвилелиди чөвүлели Моска-нын фирмалары-биле керөз чаргап, 50 ажыг тонна этти белеткөз, саздып сайгарган. Бо алдыра чедир ажыглаттыман курала-рыл хой. Айтырып чугле — аш-чөм-ды-рышкында. Херекчилер нийтелидин саз-хөө байдалы сөөлгү чылдарда дыка баксыраанын демделгезе арта чок. Олар-ын өрелери сая-сая түндөгө өскөн. Нийти-ли-биле системада чоңуң өрөзи барык 15 млрд. рубль чедип турар. Ол дөргө чедир ажыглаттыман саарылга холелини-Дир. Бир эвес ону сорулгалы ажылгаар чүбө болза, чоңуң бараан хандырылгазы ко-сқу-биле экижиш ажурлат.

Херекчилер кооперациянын органи-зациялары болган бүдүрүлгелери 1996 чыл-да 23 млрд. рубль үндүргөлөрүн болгөнөр, а 1997 чылда үндүргөлөрү 28 млрд. рубль болган азы үрүмкөч саалар бараан саарыл-газынч 22,6 хууу. Тускай эртенгилериниң чедир билбеси-биле үндүрүп хойлузун хажытканы дөш организаациялар 1996 чыл-да 202,6 млн. рубльдин, 1997 чылда 104 млн. рубльдин торгаалдарын, хөөлери тө-лөң. Пенсия, медицина фондустарына үе-шаанда төлөгөлери кылбааны дөш, органи-заациялар артык чарыгалдарына база болдуруп турар. Херекчилер кооперация-нын чамдык бүдүрүлгелери «Тувкомму-нерго», «Краснегро» дөш өрөшк органи-заацияларга 1,5 млрд. рубль өрөшк.

Херекчилер кооперациянын отчет-соцудалары кампания өгөдөн. Анда удур-тук чар организаияны чоңуруп, Мооң мурун-да нийтиледеринин, эвилелидин баштаар черлериниң хари угда хүүселеничи база тө-лөөкчи организаия турган болза, ам бай-дал өскөригелен. Чаа-хөөлү сүзүлгө хуучу-лар хуралдарына чугле төлөөкчи орган-ла чөвүлели чоңуруп. А чөвүлө күтөспө-лүк орган болуп баштаар черин, оң дары-зын, кежингилерин бола томуялар. Эле чаартышкынарны чорударына кездар чугула черин эвээрлер. Ының болгон тө-лөөдө, херекчилер нийтиледериниң, бү-дүрүлгөлөрө карларын бижыктырарын, оларын чаартышкынын акжылыне дарып кирзе чогуур. Кадларын өрөдил, докта-мал боттуг дузаны көргүзүп, оларынч ажы-лын шыгыс контрольлап турар болза, акжыл коскузу-биле экижиш.

Херекчилер кооперацияны бодунуң чижикчилеринге көөрдө, арга-шдылы эвез эртыкшыдыг. Тапталышкынын чылдарында беэни кооператорлар бот-акшалаңы-рышкынын, бот-оруга чарылганың, бай-далыга ажилдан турган. Барык саары-лыгың бүгү таарымчалык байдалыга олар-да бар, чугле эки шаарыгар, саздып алы-кчыларынч херекчилерин таарымчан бараан-наны бүдүрери негетиниш турар.

Херекчилер кооперациянын бодун-да хамаарышына ажылга таарымча чок байдалар база-ла бар. Көдөлдө артып кал-ган, ам-даа ажылын уламчылавышаан организаацияларга херекчилер нийтелиде-ри база хамааржыр. Кооперациянын ажил-дан турар киж бөрүзүңге яны-бүрү үндү-рүп көмчөөлин оңаар болза, саарылкылар-га делгезгө, 8—9 катан улуг бот турар.

Чамдык область, крайларда түс черле-риниң чатырлары хереклел кооперацияны-рынга улуг чедирингенин берип, чамдык түс черлерин үндүрүлгелерин эвээжерип, чингелдерин чөвүлелерин берип турар. Эртен айда З. А. Шингитина баштадыр болук ажилдакчылар Томск областын Ачинск районунуң кооператорларынч ажил-дуржулгазы-биле танышкан келгенер. Ол дугайында делгеренгей тайлыбарын бо эртен хуралга чымылганга таныштыр-ган.

Тыва Республиканың Чазаның даала-зы-биле Чазактың база республиканың хер-екчилер нийтиледеринин эвилелинин аразында дугуржулганың төлөвилени эил-лек ачылдып кылган. Ол дугуржулга эвез-ле республиканың Чазак, Дөш Хуралы Хереклел кооперациянын амгы байдалы өрөөнү көрүшүш, чогуур деткимчени көргү-зүрүнге хуралды кыркыкчилери келген турар.

Александр СОДУНАМ.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ОРГАНИЗАЦИЯЛАР, БУДУРУЛГЕЛЕР УДУР-ТУКЧУЛАРЫНГА
Тыванын куруне университетин 1998 чылда доо-зар сургуулдарын
АЖЫЛ ХУВААЛДАЗЫНГА
киржиш келирин Тыванын куруне университетди дилеп тур. ЭГЕЛЭЭРИ бүгү хунерде ректорун кабинетинге 10 ШАКТА:
МАРТ 23-ТЕ — бойдус-география факульте-ди.
МАРТ 24-ТЕ — эге өөредилге факультеди.
МАРТ 25-ТЕ — физика-математика факуль-теди.
МАРТ 26-ДА — гуманитарлык факультет.
МАРТ 27-ДЕ — төөгү факультеди.
МАРТ 30-ДЕ — инженер-техниктиг факуль-тет.

ЧАА БАРААННАР

ПӨСТЕР, ПӨСТЕР...
Флок-велюр, тюль, портьер пөстери — чүзүн-бү-рүн ӨЧНЕРИГ.
МАРТ 8-ке УТКУШТУР
ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕННЕР БОЛГАШ КЫСТАР!
Плаье болгаш костюм дараар креп-ком-плектилер, киви-кашмир, буклелиг пөстер, бархат, кашмир, велюр, жоржет, лен, креп-бархат, креп-стрийк, лаке, торгу, атлас, шифоннар, (ЧҮЗҮН-БҮРҮН болгаш ЧАҢГЫС ААЙ өннөриг) креп-шерсть, кежэе кедер ма-териалдар, хеп иштиги торгузу, лорекстиг бархат, кружевалыг материалдар, кухня портьери, плюш, мебель даштаар материалдар, национал торгулар, ангы-ангы өөктер.

О О Ы Ң А Й

марля, ситец, орун-дөжек пөстери, чоттунар ар-жыыл пөстери, ситеноп, ватин, камуфляж, бортов-ка, брезент, кирза, урурлар шугларын чоорганнар, чаа төрүттүнген урурлар комплектилер, махровый аржыкылар, орун-дөжек бязы, халаттар, фланель халаттар, фланель сонга көжөгелери.
БИСТИН АДРЕЗИВИС: Кочетов кудумчу-зу, бажың дугаары 43. Шупту барааннар сер-тификаттыг.

1995 чылдын № 58 «Тыва Республика» солуга болган 1996 чылдын № 1 «Башкы» сөткүлө лам-башкы Стани-слав Серенот мыңча деп бизжээ: «Тывага буддизм бот-тус-кайлап оруу-биле хөгжүрүп ужурут. Тибет, моол, бурят ламаашыкындар тыва ламалаанын боттуну-биле ыл-галдыг. Тывага хуулзаанынар, чеченер, дириг бурганар шыккан ламалар турбаан».

Тыва төөгүзүңгө ийит-то-муну база эртенгилер М. Мон-гуш, М. Маннай-оол оларынч эртем акыдарын номчуруң. Алааныкы сарыг делгерде көрүстүнген мөңгилерин, биле Кылатта мурттан чоп-руурлары ша-шаанда-на бөр колдуңда чамаарга чү-дүп чоран. Буддизм Тыва-га өөскүдөр сорулга XIV векте-ле саздынып турган. Оң бир чижээне Богда бур-ганга тураскалды Чаа-Хол аксында Сүме даанда турус-каны хамааржыр. Ынчалза-даа сары-шажыңга чүдүлгө шоолуг-ла хөгжүвейи турган.

Манчында өвөөкчилер Тываны чатырып алган соон-да, ламаашыкын ол чурттуг муруну-чоң талазында өгө-дөш, чоорку нелпер өгөдөн. Баштайла Мөрип хурээзи 1772 чылда ажытылган соон-да; 157 чыл эртенде; 1929 чылда ТАР-нын дөвөкчилер-ге 4813 ламалык болган өске-деа албан-хаакчытыг 26 хү-рөө турган. 1929 чылдын ок-тябрь, 20-ден ноябрь 10-га че-дир болуп эртен ТАР-нын VIII съездин сарыг ша-жынын идеология-биле демисел чорудар сорулганы салган. Ынчанга 1937 чылда Тывага чугле 67 ламалыг 5 хүрөө артып калган, азы сес чурдун дургузунда ламалары саны 72 катан, хүрөөлөр беш катан эвөөкел, ламаларынч 98,6, хүрөөлөрүнч 80,7 хуузу өстүш кызырылган. 1929 чылда чангыс хүрөөгө орту-ма-биле 185 шаанын албан-нылар бараан болуп турган, 1937 чылда ол сан 13-ке че-дир эвөөктөн. Хамык хүрөө-ниң төүттөн. Моолан өвөөк-лөр ном-саы узуткалтыган, ат-херекселер тоймалаттыг-тан болган мал-маганы сап-далаан.

Тос мөңгини, сес олутту чырыкты тыва дылда эң баш-тайы делгерин моолдун тыва-вазы Иргит Золбар, тогал-чы Эдуард Донгак бизжээ. Кызыл-Магалакка 1992 чыл-да парлаган, тараткан. Моол-дан тыва дылче Григорий

Санчаанын огулдуурганы «Амыдыралдын угаалыг» 1993 чылда чырчык үнгөн. Алааныкы сарыг делгерде көрүстүнген мөңгилерин, олуттары улам-па болбаа-зырадып көрүзгөрип ордан-данышкан. Авторлар Роман Лудуп болган Адлы-кыс Кюмбү, Александр Төвөк то-тарынын бизжээ акыдарына чамгыш, олутту (соодал-ды) «Амыдыралдын угаа-лыгын» дүшүрүп көргүскөн. Бо адааныкы литературада табанчаларга даянган «тос мөңгини», «сес олутту» бот-тарынын-биле таймырлар-лар тывылган.

НОМЧУКЧУЛАРГА

Акша-төгөрик-биле хандырылганың Чазактын талазында үзүктелишкенин болгаш өре-шире-ниң улгатканын «Шын» солунун редакциязы-нда ТЕЛЕФОННАРНЫ Кызылдын харылзаа бу-дүрүлгезинин алдырып, үзүп каапканын редакция дынадып тур. Чугула херектиг кижилер редак-цияга боттары келирин дыннаттывыс.

ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ

Ажыл-чорудулганын айыыл чок чорунун үндесиннери (ОБЖ)
1-ДЕН 11-ГЕ ЧЕДИР БҮГҮ КЛАССТАРГА
«Математика» — Петерсон. 1 болгаш 3 кл.
«Букварь», бижимел үлгелерди, Занковтун систе-мазы-биле номнар 1, 2 болгаш 3 кл.
«Математика» — 2, 4, 5, 6, 8, 10 кл.
«Орус дыл» — 3, 4, 7, 8, 9 кл.
«Литература» — 6 болгаш 8 кл.
«География» — 2, 3, 7, 10 кл.
«Химия» — 8, 9, 10 кл.
«Черчение» — 7, 8 кл.
«История» — 5, 6, 10, 11 кл.
«Англи дыл» — Старков, Полякова, Клементье-ва — Моис. Верещагина-Притыкина.
Тускай КЫДЫРААШТАР: алгебра, геометрия, химия, география.
АБИТУРИЕНТИЛЕРГЕ, УЛУГ КЛАССТАР ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИНГЕ
Математика, биология, химия, история, кеземче хой-ду-дурмуңду эртеми (уголовное право).
Баар чери: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу 1. Магазин «Селевджа», 9.00-дан 17.00 шапка чедер.

БУДУРУЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ БОЛГАШ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

«Россвязинформуну» Кызылда Харылзаа бол-гаш информатика бүдүрүлгези
1998 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 10-ГА ЧЕДИР харылзаа ачы-дузалары чедиргени дөш
ӨРЕ-ШИРЕНИ
төлээрин дилеп тур.
Төлөвөн таварылгала
ТЕЛЕФОННАРНЫ
алдырып кааптар.
Айтырылганы дараазында телефоннар дамчыш-тыр шиптирлээр: 3-72-32, 3-14-28.
АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Дружба кудум-чузу, 156, кабинет 109.

ИНЕК ЧЫЛЫНЫҢ ИЗИ

Хорватиянын Дуб-ровник хоорайга бо-луп эртен кик-бок-синг талазы-биле деле-гей чемпиондынга бистик республи-кадан Мерген Мон-гуш, Родион Хертек киришкен делегей чемпионона болган.

Венгриянын найы-сылала Болупешт хоорайга болуп эр-тен бокса IX деле-гей чемпиондынга бистик чангыс чер-чуртууус Саян Санчат киришкен, 57 кг делгезе хүлөр ме-дальни эдилекчизи болган.

НОЯБРЬ

Бистик республи-кага Москва хоорай-ны меризындан 15 кижиз составтыг де-легация келгеш ТР-нин Чазак биле Мос-ква хоорайнын Ча-заанын аразында ка-ды ажилдакылга дугайында Чингине дугуржулганын тө-лөвилени сайгарып чугаалашкан.

Кызылдын № 2 школызы 70 хар-лаан.

РФ-тин Президе-нтинин Админист-рациянын ажил-агы эргекчизи Павел Бородин Кы-зылга келгеш бар-ган.

ДЕКАБРЬ

Тываның бир улуг курорту «Чедерге» чылдын дөрт эргил-десинде доктаамал ажилдаар чаа кор-пусту ачылгалга кирген.

Москва хоорайнын мэриянын Ак за-лынга Президент Ш. Д. Ооржак биле мэр Ю. М. Лушков 10 кезек чүүлден тургустунган ТР-нин Чазак биле Москва хоорайнын Чазак-анын аразында кааы ажилдакылга дуга-йында Чингине ду-гуржулгага ат сал-ганнар.

Ачы-буян СУДУР НОМЧУУР

Чоң чүктүң ай календарын саң-чургайы-биле алдыра, Чаа чылды уткуур Шагаа байырлаалык бүдүрүлгө Тыва Республиканы Шитки херектер яамызынч Курунениң өргө удур албан эргелелинин № 1 өрт-каллага кезээни өртүдөрү чоңа буяның ачы-дуза чедирип турар сарыг шажын төлөзүң, Шитканын буя-кежитип үнер дозу Каман дананын дооскан Пенден Газын башкыны өрөөничиң Гылаев Чезаан-биле журажылта эрттирген.

Москва банкыларының дыннадыгылары

КАДЫ АЖЫДАЖЫЛГАДАН СБС-АГРО болган Гер-манияның ДГ БАНК черини удуртукчулары чоокта чаа тускай керээни дүзүрүп ал-ган. Оң кол утказы — эк-спорт-импорт операциялары-нын үезинде ол чүдүлгөри 100 хуу акшалаандарынын база СБС-АГРО-нуң болган ДГ БАНКНЫҢ төлөөлөрүнүн аразында акшаландырышкы-ны база организаастыг ай-тырларыны шиптирлээрди болуп турар.
Саз-хөө болган салы-дакышыңа операцияларын чорудуп турар үеле анаа Евро-паның эң шырак дөш 9 арабонкы-ларынч каттыкшы кирип турары ЮНИКО банк болу-нуң бир кежиниң апарган. Оларын аразында Франция-нын, Нидерландынын, Авст-рияның, Бельгияның болган өске-да чуртарың банкы-лары кирип турар. Бо чур-тарың банкыларынын төлө-лөрү Европада көзү ажал-агы машиналарың болган

ажылдан киришкен. СБС-АГРО банк болуңдуң дөрт акшаландырышкынын ачы-зында «Ижаш» заловунга чыгып кылган баштайы «Хон-дай» автомобильдерин кор-улде-таниттырылганы Ижев-скиге болган.

Ижевскинин автозаловунун чуга акыл-чорудулганын кан-тан тургузарына беэни СБС-АГРО банк бөдүрү 9 миллиард рубльди тускайлан берген. Каттыккан бүдүрүлгелерин ийги чалада чымы кыллары 1500 «Хондай» автомобиль-лери база-ла СБС-АГРО банк бөлүңүң дөрт киржилгези-биле эртер. Банкынч кир-жилгези-биле чорутушуп ту-руп бо акыл Удмуртиянын үлгүлүр политиказын өзү-дөшөгө чугула рольду ойноп, абласка орулга талазы-биле улуг деткимчени көргүзүп турар.

«Краснодарбанк» — Рос-сияның муруну чүдүлгө көсүк банкыларынч бирээси. Ол 1990 чылда Краснодарың башкарыкы бүдүрүлгелер-ин иделгөй-биле ССР-нин Жилдообанкынын салбы-рынын баазазынга Чазактын төлөөлөгүлөр банкыны бо-луп тургустунган. 1994 чылда банк акционержаттынген. «Краснодарбанкыны» бо хундиге устава капиталы-ның түнү 8 миллион чаа док-таалган рубльге ден. Банк болган оң 10 салбырлары крайынч конучу улуг дөш агроултүрү бүдүрүлгелерин акшаландырышкыны турар. СБС-АГРО банк бөлүктери-ниң парлагла албаны.

